

Haljand Udami kujunemine orientalistiks ja tema Türgi-raamat

Artur Laast

See, kuidas kelleski meist, Põhjala lastest, on ärrganud huvi Idamaade vastu, on salapärane nagu iga tugeva tunde süünd. Miks me unistame, otsime tõde ja elu mõtet, püüame avastada ilmamaa saladusi, läheme kaugemale tundmatule teekonnale ja jõuame vahel Jumalani? Mõtleme, õpime, uurime, tõlgime ja luuletame, otsides kaunite sõnade puud? Kes on süüdanud meie põues selle tulukese, jääb mõistatuseks ja müsteeriumiks.

Haljand Udam on sellest, kuidas ta puutus kokku idakeeltega ja Kesk-Aasiaga, kirjutanud oma, ütleksin, pihtimuslikus essees “Karategini õhtud: Ühe pooleli jäänud reisikirja ainetel”. Tema Ida-huvi ei olnud juhuslikku laadi ega eksootikast tulenev, selleks oli temas juba noores eas tärganud soov leida vastuseid eksistentsiaalsetele küsimustele. Neid vastuseid otsis ta kogu eluaja. Mainitud essees sisaldub seletus, mis on mind ikka hämmastanud oma selguse ja sügavusega. Ta käsitleb iga inimese elu kui teekonda, mis viib inimese välise mina juurest olemusliku iseenda juurde.

Teekond kaugemale maailma hakkas tähendama liikumist ka lähemale omaenda minale, sellele, mis on esmatähtis eeskätt mulle endale. Maa juurest inimeste, nende keele, aja- ja mõtteleo varjatute ja esoteerilisemate aspektide juurde, mis iseenesest viivad enesetunnetuse lävele. Orient on juba sajandeid alati tähendanud õhtumaise inimese jaoks teatavat teistsugust, ümbritsevale reaalsusele vastanduvat meelekujutuslikku ja paremat maa-

ilma, teisisõnu utoopiat, maist paradiisi. Omaenese olemuse juurde viiva palverännaku sihti.¹

Elu on seega sisuliselt vaimsete otsingute tee, *Spiritual Quest*. Seda mõtet inimsaatuses kui palverännakust ja tõe otsimisest arendas ta ka meie kirjavahetuses.

Tutvus ja sõprus inimesega, keda nüüd võime hinnata kahtlemata erakordsena, algas mul Teaduste Akadeemia aspirantide ühiselamus Moskvas. Olin tookord Haljandist tunduvalt noorem, nüüd aga — paradoksaalsel kombel — oleme pärast tema lahkumist 2005. aasta lõpus saanud juba ühevanuseks. Aastal 1969 olin pärast Moskva Ülikooli lõpetamist astunud aspirantuuri. Kuna tollal sai osta eestikeelseid raamatuid Mjasnitskaja (tollase Kirovi) tänava kauplusest, lugesin parajasti Hajjami nelikvässe. Lummas tõlkija ja pärsia luuletaja nime sarnasus, need kõlasid nagu kaja mägedes — Haljand Udam ja Umar Hajjam! Ja ühtäkki see mees materialiseerus Dmitri Uljanovi tänava aspirantide majas, kus ma elasin. Selgus, et oleme naabrid.

Peale ühiste huvide, mis meid juba alguses lähendas, võlusid mind ja viisid tihti ka hämmeldusse tema paradoksaalsed, mitte alati kohe tabatavad mõttekäigud. Ta oli üks väheseid inimesi, kes oli absoluutselt vaba. Vaba selles totaalses absurdis, mille keskpaigas me paraku füüsiliselt asusime. Vaba, sest tema päralt oli vaimumaaailm. Veel olid olemas Aasia kutsuvad kaugused, silmapiiril sinavad mäed, avaruste helisev tuul. Veel jäid unistused. Ühes oma kirjas (11. detsember 1972) tunnistas ta:

Sind võib kadestada, Kesk-Aasia talve üks võlusid on suvisest leitsakust ja hämumust nähtavale ilmuvad mäeharjad, mis kannavad pilgu kuhugi sootumaks teisele — kõrgemale ja puhtamale maale. Siinsel madalal maal ei ole üldse võimalik tajuda eksistentsi vertikaalset dimensiooni, vahest ainult gooti kirikud viivad meid välja maisest lamedusest. [- - -] samas tärkab üha suurem igatsus nomaadivabaduse järele. [- - -] Tervita siis minugi poolt Turaani püha pinda, mida [- - -] õilistavad tema rüpes puhkavate pühakute põrmud.

Haljand oli oma olemuselt filosoof, kes tungis alati asjade tuumani, nägi läbi kõiki valeõpetusi, narrusi ja edevust, mis meid ümbritseb. Süvenedes muistsesse tarkusse ja ajalukku, säilitas ta samas elava huvi tänapäeva maailma vastu. Paljud tema kirjutised kõnelevad sellest. Väliselt oli tegemist väga tagasihoidliku inimesega, kuid temperament ja vahel ka kirglik suhtumine ainesse väljendub just tema kirjatöodes. Selles mõttes on huvitav üle

¹Haljand Udam. Karategini õhtud: Ühe pooleli jäänud reisikirja ainetel. — Orienditeekond. (Eesti mõttelugu 37.) Tartu: Ilmamaa, 2001, lk. 9.

140 H. UDAMI KUJUNEMINE ORIENTALISTIKS JA TEMA TÜRGI-RAAMAT

lugeda esseid tema kogumikes *Loetud ja kirjutatud*² ning *Maagid, filosoofid, poliitikud*.³ Ei tunne ühtegi teist kaasaegset ega -maalast, keda võiks temaga kõrvutada kui tõelist Mõttetarka.

Haljandi väitekirja teema kuulus pärsia filoloogia valdkonda — Salah ad-Dini õuefilosoofi Suhravardi kahe mõistujutu tõlge ja interpretatsioon.⁴ Töö väärrib kahtlemata eesti keelde tõlkimist koos artiklitega sufismi tekstide semantikast, mis ilmusid Tartu Riikliku Ülikooli semiootikakogumikes. Kõik need tekstid on ta kirjutanud väga heas vene keeles. Raamatusse, mida tahaksin tinglikult nimetada “Orienditeekond II”, tuleks lülitada ka ajakirjas *Akadeemia* ilmunud pikem käsitlus “Sufism: Lühike usundilooline sissejuhatus”⁵ ja veel teisigi perioodikas ilmunud töid, sh esseed “Rooma, Porta Magica”⁶ ning “Vürst ja kentaur”⁷, artikleid Vene parempoolsetest literaatidest Eduard Limonovist⁸ ja Aleksandr Duginist.⁹

Pärsia-tadžiki luule vahendamine aastate jooksul avas temas poeedi ja see osa tema loomingust väärrib kindlasti koondamist (jällegi tinglikult) “Pärsia luule antoloogiasse” koos autoreid iseloomustavate materjalidega. Aja jooksul hakkas ta üha rohkem tegelema araabia keele, kirjanduse ja filosoofiaga, millega kaasnes islami uurimine. Selle tulemuseks olid araabia keelest vahendatud mauri-hispaania filosoofi Ibn Tufaili teos *Elav Ärganu poeg*¹⁰ koos tõlkija mahuka traktaadiga ja saksa keelest tõlgitud Annemarie

²Haljand Udam. *Loetud ja kirjutatud: Esseid raamatutest ja elust*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1998.

³Haljand Udam. *Maagid, filosoofid, poliitikud: Lood loetud raamatutest*. — *Loomingu Raamatukogu*, 2003, nr 1–3.

⁴Vt Gabrieli tiibade sahin: Haljand Udami ettekandest orientalistikakabinetis. — *Eesti Akadeemilise Orientaalseltsi aastaraamat 2008*. Tartu: Eesti Akadeemiline Orientaalselts, 2009, lk 100–106.

⁵Haljand Udam. *Sufism: Lühike usundilooline sissejuhatus*. — *Akadeemia*, 2004, nr 7, lk 1443–1471.

⁶Haljand Udam. *Rooma, Porta Magica: [Reisimärkmed]* — *Looming*, 1996, nr 5, lk 658–666.

⁷Haljand Udam. *Vürst ja kentaur: Euraasia liikumine futurismist postmodernismi* *Looming*, 2001, nr 9, lk 1368–1383.

⁸Vt Haljand Udam. *Limonov, viimane “rahvusvaheline idioot”*. — *Looming*, 2006, nr 2, lk 285–290.

⁹Vt Haljand Udam. *Aleksandr Dugini postmodernistlik bolševism*. — *Looming*, 1999, nr 6, lk 898–920.

¹⁰Ibn Tufail. *Elav Ärganu poeg*. Tlk Haljand Udam. Tallinn: Olion, 1992.

Schimmeli *Islam*.¹¹ Ja kõige krooniks Koraan,¹² mille “tähendused on eesti keelde tõlkinud Haljand Udam” — selline on olnud tavapärase Koraani tõlkijate väljend.

Iranistikale ja arabistikale lisandus kolmanda komponendina peatselt ka turkoloogial, millega kujunes Haljand Udamist välja Lähis- ja Kesk-Ida eriteadlane selle klassikalises tähenduses. Ja kõike seda iseseisva töö ja pideva teadmiste täiendamise ja süvendamise tulemusena. Kõrgharidusega orientalistide seas on see kooslus meie ajal haruldane, domineerib kitsas spetsialiseerumine. Selles mõttes oli Haljand teadlasena unikaalne.

Akadeemilises traditsioonis oli aegade jooksul kujunenud tavaks, et orientalistid õppisid ikka araabia, pärsia ja osmani-türgi keelt korruga, viimast ei olnud mõeldavgi kahe esimese keele tundmiseta omandada. Nii ka Venemaal kuni 1930. aastateni. Hiljem see süsteem lagunes. 1960-ndatel, kui mina ülikoolis tudeerisin, valdasid meie eakamad õppejõud veel osmani keelt, olles õppinud nooruses klassikalise süsteemi järgi. Nii luges meile keskaja erikursust andnud prof. Anna Tveritnova¹³ keerukas kalligraafias kirjutatud osmanikeelseid juriidilisi tekste ja tõlkis neid kohe vene või prantsuse keelde *à livre ouvert* (tõsi, selliseid kolleege oli tal kogu maailmas kümme ringis, kes kõik tundsid üksteist). Nüüd on see oskus Lääne ülikoolides veelgi haruldasem. Atatürgi-aegse keelerevolutsiooni tagajärjel ei saa türklased, v.a erudiidid, osmani keelest enam üldse aru. 20. sajandi alguse poeedi Tefvik Fikreti (1867–1915, noore Underi, Suitsu, Tuglase kaasaegse) loomingut loetakse tänapäeval ainult tõlkes.

Nüüd, pärast Haljand Udami lahkumist meie seast, jätkub tema pärandi väljaandmine. Seni on tema töödest ilmunud juba kolm raamatut: araabia keelest eestindatud Koraan, prantsuse keelest tõlgitud René Guénoni *Nüüdismaailma kriis*¹⁴ ja *Türgi: Teekond läbi Türgi tsivilisatsiooni aja-*

¹¹Annemarie Schimmel. *Islam*. Tlk Haljand Udam. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2001.

¹²Koraan. Koraani tähendused on eesti keelde tõlkinud Haljand Udam. Toimetanud ja saatesõna kirjutanud Amar Annus, kommentaarid ja järelsõna kirjutanud Jaan Lahe. Tallinn: Avita, 2007. Vt ka arvustust, mille on kirjutanud Elo Süld. — Eesti Akadeemilise Orientaalseltsi aastaraamat 2008. Tartu: Eesti Akadeemiline Orientaalselts, 2009, lk 107–120.

¹³Anna Stepanovna Tveritnova (1910–1973), osmanist. Uuris keisrinna Jelizaveta Petrovna aegseid Türgi-Vene suhteid ja Osmani riigi keskaegset agraarjalugu.

¹⁴René Guénon. *Nüüdismaailma kriis*. Tlk Haljand Udam. Toim. Ülle Udam. Tartu: Johannes Esto Ühing, 2008.

142 H. UDAMI KUJUNEMINE ORIENTALISTIKS JA TEMA TÜRGI-RAAMAT

loo.¹⁵ Siinkirjutaja arvates peaks neile lisanduma tulevikus veel kolm: (tingliku pealkirjaga) “Orienditeekond II”, “Pärsia luule antoloogia” ning valik tema kirjadest ja päevikuist. Viimased avavad Haljandi kui isiksuse selliseid omadusi nagu huumorimeel, soe sõbralikkus, nostalgia, idealism, kunstihuvi.

* * *

1972. aastal sõitsin ma Kirgiisiasse. Kümme aastat tudeerimist ja elu Moskvas olid seljataha jäänud, hing ihkas täiesti uut miljööd. Eesti NSVsse naasmise lükkasin aastateks edasi, valides vabatahtliku pao ja vabamad olud. Olin küll varem käinud Taškendis, Samarkandis ja Buhhaaras, kuid see oli olnud vaid põgus tutvus. Nüüd, tänu sõpradele, leidsin ajaloo- ja geograafiaõpetaja koha väikeses koolis otse Õsök-Köli järve idasopi kaldal, Terskei Ala-Too mäeaheliku jalamil. Oblastikeskuse, Karakoli (tollal Prževalsk) linnani oli kuus kilomeetrit. Järv asub ligi 2000 meetri kõrgusel merepinnast ja on üks suuremaid kõrgmäestikuis paiknevaid veekogusid maailmas. Kuni 600 meetri sügavune järv on erakordselt puhas, piirkonnas puudub loodust saastav tootmine. Veepind on türkiissinine. Sevanist siia toodud forell on kõrgmäestiku kliima tagajärjel kasvanud mitmekiloseks purakaks. Järve ja orgu ümbritsevad majesteetlikud mäeahelikud — põhjas Kungei Ala-Too (kasahhi k. *Alatau*) ja lõunas Terskei, mille ligi 5000-meetrised igilumised tipud värvuvad loojangul purpursiks... Kooli kõrval voolas Karakoli jõgi, suubudes sadakond meetrit edasi järve. Vahel aga kimbutasid meid seal maavärinad (kord kevadise eksami ajal tuli kõigil õue joosta), talvel praksus kõva pakane.

1973. aasta suvel kirjutasin Tallinnasse:

Lumiste gigantideni sirutab end väli, kus õitsevad punased moonid. Kappan ratsuga, tohutu avaruse ja vabaduse tunne tiivustab. Elu ei mahu VEEL tervenisti vabrikute ja kontorite, Verhaereni Haarmeliste Linnade tehismailma... Vaba tuul vihiseb kõrvus, — taamal sinab värskelt järvepind, uljas ja ülev on ratsutada Kirgiisia väljadel!

Olen viimasel ajal palju arutanud vabaduse üle. Marxiidide vaade küsimusele on kitsas. Üle aegade elab n-ö abstraktse Vabaduse mõiste. Olen hooliga lugenud Heine, Shelley' ja Byroni lüürikat, viimase suuri poeme — siit õhkub priiuse tunne.

Olen õnnelik, et tõesti suutsin raputada turjalt viirastusliku “edu” paine, valides tõelise olemise Tao Yuanmingi maa piiril. Niisugune suure priiuse-

¹⁵Haljand Udam. Türgi: Teekond läbi Türgi tsivilisatsiooni ajaloo. Toim. ja järelsõna: Artur Laast. Tartu: Johannes Esto Ühing, 2011.

tunde eelaimus lõikus [mu meeltesse] mullu pimedas saalis, kui vaatasin ameerika filmi (rež. Kramer) “Issand, õnnista lapsi ja loomi”.¹⁶ Inimene pole VEEL talts biison! Imeline tunne on, et igavene öö on veidi kauge-
nenud, kogu olemine — kuidagi mahenenud. Muidugi, kõik neetud küsi-
mused jäävad. Priusetunne külastab meid maapaos. Südames torgib ikka
okkaline kibe Jõulutervitus 41, saadetud Mureliku Suuga.¹⁷ Kodumaa ei
ole vaba, tema suur luuletaja ootab paos ja tuhas.

Haljand saabus mulle Kirgiisiasse külla 1974. aasta suvel, seni olime kirju
vahetanud. Olen neid pikemalt tsiteerinud oma kirjutises “Haljand Udami
kirju Kirgiisiasse”.¹⁸ Valitses suur kuumus, kuid Haljand talus lõõska stoi-
lise rahuga. Tõusime kooli lähedal kõrguvale astangule, kus asub kuulsa
maadeuurija Nikolai Prževalski haud ja selle kõrval pronksist monument —
tiibu sirutav suur kotkas. See oli Haljandi jaoks ülev hetk, nagu ta hiljem
mulle kirjutas, ja seda on ka maininud ülaltsiteeritud essees “Karategini õh-
tud”. Ükskord sattunud tema kätte eesti ajal sarjas “Mehed, maad ja mered”
ilmunud ja nõukogude ajal keelatud Sven Hedin *Minu elu maadeavastaja-
na*,¹⁹ mida ta pidas enda jaoks tähendusrikkaks:

Kord Kesk-Aasia lummusesse sattunult ei olnud enam suutmist teisale pöör-
duda. Tolle raamatu autori ja nende ridade kirjutaja teed on ristunud, kui
mitte mujal, siis vähemalt Kirgiisias.

Vahemärkusena lisaksin, et Hedin oli enamlaste silmis süüdi selles, et suh-
tus väga kriitiliselt Vene imperialismi tegevusse vallutatud Kesk-Aasias.

Haljand Udami kui suurte teadmistega inimene luges soravalt looduse
raamatut, mäed jutustasid oma geoloogilisest minevikust ja east, ülikõr-
ged lehtpuud, suursugused Tjan-Šani kuused nõlvadel ja taimestik üldse
kõneles hõredama õhu tõttu intensiivsemas kiirguses valitsevast vormide
gigantismist. Sooritasime pikemaid, mitmepäevaseid jalgsimatku mägedes,
kus Haljand tegi pidevalt tähelepanekuid Tjan-Šani looduse omapära kohta.
Paljuski meenutas see meile Pjotr Semjonovi muljeid ja vaatlusi 19. sajandi
keskpaiga avastuslikel reisidel Ösök-Köli äärde, tema avastatud Amudarja
ülemjooksule ja Tengri-Tagi mäestikurühma jääliustikeni. Semjonov mää-
ras esimesena kindlaks siinsete mägede vertikaalsed looduslikud vööndid,
kirjeldas kümneid uusi, teadusele tundmata taimeliike. Loomulikult tee-
nisid tollased maadeavastajate retked Euroopa riikide imperialistlikke hu-

¹⁶Stanley Kramer, 1971.

¹⁷Marie Under. Jõulutervitus 1941. — Mureliku suuga. Tallinn: Eesti Kirjastus, 1942.

¹⁸Looming, 2006, nr 2, lk 268–276.

¹⁹Sven Hedin. *Minu elu maadeavastajana I–II*. Saksa keelest tõlkinud A. Haavamäe ja H. A. Paasiku. Tartu: Loodus, 1939.

144 H. UDAMI KUJUNEMINE ORIENTALISTIKS JA TEMA TÜRGI-RAAMAT

ve, nende reisidele järgnesid tavaliselt koloniaalvallutused, oli siis tegemist venelaste, inglaste, prantslaste või teistega. Ometi ei pea me eitama nende meeste isiklikku vaprust ja panust teadusse.²⁰

Oma matkadel mägedesse kogesime Haljandiga nii mõndagi. Kord panime öösel telgid üles, teine kord jõudsime radooniallikail paikneva algelise vesiravilani, kus sai ka ööbida. Mustas taevas sirasid meie kohal heledalt tähed, mis paiknesid hoopis teisiti kui Põhjalast vaadatuna. Radoonisuplused looduslikult kuumas vees on üksikule üritajale isegi ohtlikud, ta võib 15 minutit hiljem nõrkeda ja teadvuse kaotada, uppudes haudub ta keha kiiresti nii, et liha tuleb luudelt. Selline hirmus lugu juhtus ühel varasel hommikul väga kõrges eas kirgiisiga, kuulsime sellest mõni tund hiljem. Kuuma basseini minnes tuleb laskuda vette kaelani ja käed vee all ette sirutada, et suurendada naha pinda ja seega talutavust. Teatud reeglitest kinni pidades on radoonikümbelus aga väga tervistav.

Vahel kuulsime kõrvulukustavat vilistamist — need polnud ei röövlid ega salakütid (muuseas, täiesti reaalsed tegelased sealmail), vaid näiliselt kohmakad ümisedjad, kes, olles lasknud ülemiste esihammaste vahelt kuuldavale oma ei tea kellele adresseeritud vile, panid siis liduma, lühike raske saba käis üles-alla. Loomakese liha — ta ei kaalu rohkem kui kolm-neli kilo — olevat väga kasulik kopsuhaigeile. Sellepärast jahivad neid salakütid, kes võivad vahel tappa ka looduskaitseinspektori. Sellest kuulsime nooremapoolse leedulasest (!) inspektori kodus, üksikus majas mägedes. Tõepoolest, ühel ööl takerdus üks salapärane mööduja meie telgi nõõridesse, kuid lahkus kohe. Õnneks me ei iitsatanud ja vältisime nõnda ohtlikku kohtumist; kirgiisid kõndisid vahel ainult neile tuntud radu pidi. Vältides mõlema riigi piirivalvet oli nad teel Hiinasse — külla sugulastele sealpool piiri, kostiks kaasas ka omakasvatatud moonioopium, mille kasvatamine oli Ōsök-Köli ääres laialt levinud.

Oma teekonnal kohtasime poolest saati maast välja turritavaid kivist iidoleid, mis võiksid kaunistada ükskõik millist suuremat muuseumi. Need iidised paganlikud *baba*'d kõnelesid mäginomaadide kaugemast, budismile ja veelgi hilisemale islamile eelnenud minevikust. Samas nägime ikka veel elava maausu ilminguid — kirjudes lintides puid ja põõsaid vuliseva oja kohal. Nii palutakse ka tänapäeval vaimudelt tervist ja õnne.

Haljand jälgis elava huviga kirgiiside eluolu, mis oli 1970. aastail veel kaugel nivelleerivast vesterniseerumisest venestumise vormis. Üht-teist

²⁰Vt Pjotr Semjonov-Tjan-Šanski. Reis Tjan-Šani. 1856–1857. (Maailm ja Mõnda.) Tallinn: Eesti Raamat, 1964.

kuulis ta minu käest, koolmeistrina nägin ma ju lähedalt kirgiiside, kasahhide, uiguuride, usbekkide ja tatarlaste elu. Temas kasvas huvi nende türgi rahvaste kaugema mineviku, keelte, folkloori ja kommete vastu, mis reaalseeruser aastaid hiljem raamatu kujul. Islami ja budismi tundjana, kes oli juba kompetentne iraani ja araabia filoloogias, filosoofias ning aja- ja kultuuri- loos, kasvas ta hiljem ka turkoloogiks, ning nõnda oli temast saanud nüüd juba harva esinev klassikaline Lähis- ja Kesk-Ida orientalist.

* * *

Pöörduksin nüüd Haljand Udami raamatu *Türgi: Teekond läbi Türgi tsivilisatsiooni ajaloo* mõningate ideede juurde, mis mind ennast on varasemate ajastute puhul enim köitnud. Esimeseks nendest nimetaksin nomadismi küsimusi, mida turkoloogid on käesoleval ajal taas aktiivselt uurima ja arutama asunud. Toimuvad vastavateemalised rahvusvahelised teaduskonverentsid, millest üks huvitavamaid leidis aset Almatõs detsembris 2005 (kurb kokkulangemine Haljandi lahkumisega). Kasahhid on oma ajaloo tõttu aktiivsed nomadismi uurijad. Haljand käsitleb seda temaatikat oma raamatu esimeses peatükis “Türgi hõimud Sise-Aasias. Rahvas ja maastik”.

Viimasel kümnendil on avaldatud arvukaid töid rändkarjakasvatajatest-sõdalastest koosnevate poliitiliste moodustiste, hõimuliitudest nomaadirii- kideni, ajaloo teemadel. Diskuteeritakse nomaadide rolli üle ajaloos üldse. Taandumas on seisukohad, nagu oleksid nad endast alati kujutanud barbareid, Jumala nuhtlust ja piitsa, kellega kaasnevad vaid purustused ja surm. Erandiks on siin olnud 14. sajandil elanud Ibn Halduni seisukohad, kes analüüsis süvitsi rändhõimude riikide tekkimise protsessi paiksete põlluharijatest ja linlastest rahvaste vallutamise tulemusel, järgnenud sümbioosi, arenguid ja mitmel põhjusel riikide lagunemist (loodusfaktorid, uue eliidi võimuletulek, uued vallutajad).

Türgi-raamatu mainitud peatükis on õigustatult sedastatud:

Sessiilse rahvastiku jaoks püsis küll alaliselt kallaletungi oht, samas aga vajadus naabrite toodangu (leivavili, loomakasvatussaadused, käsitöötooted, luksusesemed, hobused ja relvad) järele sidus neid omavahel. Paiksete alade valitsejad vajasisid oma võistlejatega toime tulemiseks sageli stepirahvaste löögijõulise ratsaväe tuge. Nii kujunesid Aasia paiksete rahvaste ja nomaadide vahel suhted, mis ulatusid otsesest sõjast lepinguliste suhete ja sõbraliku koostööni paljudel aladel. Läbi aegade on stepirahvaste elu kulgenud pidevas vastastoimes stepi ääremaid asustanud paiksete rahvastega.²¹

²¹H. Udami 2011, lk 16.

146 H. UDAMI KUJUNEMINE ORIENTALISTIKS JA TEMA TÜRGI-RAAMAT

Alates hilisantiigist (varasemate aegade kohta on andmed väga puudulikud) oli enam kui poolel Euraasia tohututel aladel (v. a Lääne-Euroopa), Hiinast Magribini tekkinud riikidest loodud nomaadide poolt või siis nende aktiivsel osalusel. Sama võiksime öelda ka nende riikide huku kohta. Tihti tekkisid riigid siis, kui pärast sessiilsete rahvaste vallutamist asusid nomaadid elama nende maa-alale; toimus rändrahva ja linlaste ning põlluharijate integreerumine. Näitena võib tuua varasest keskajast mitut nomaadide rajatud riiki Põhja-Hiinas 4.–6. sajandil, hiljem kitanite ja tšurtšenite riike Hiinas, seldžukkide riiki Kesk-Idas, karakhaane Kesk-Aasias, almoraviide Magribis ja Hispaanias, tšingissiidide ajastust Yuani (Mongolite dünastia) Hiinas ja hulagiide Iraanis.

Huvitav, et tees, mille järgi kõik nomaadide vallutused olid paiksele elanikkonnale eranditult katastroofilised, on valdav just Hiina, Vene, Iraani ja Iraagi jms historiograafias, s.o riikides, kes püüavad oma ajaloolist mahajäämust seletada eranditult vallutuse tagajärgedega. Viitaksin siinkohal vaid ühele näitele, mis kõneleb hoopis muust. Moskva riik tekkiski lõpuks ainult tänu tatarlaste otsusele anda selle vürstidele eesõigus koguda nende nimel andamit teistelt vene vürstidelt, mis lõi eeldused Moskva esiletõusuks. Moskoovia arenes Kuldhordi rüpes ja kopeeris ka selle poliitilist korraldust. Algsed vallutajad mongolid assimileerusid keeleliselt Volga aladel iidsetelt elanud türkide ehk turkide (Volga-Bulgaaria) mõjul, kellele kandus üle ka ühe tulnukate hõimu, *tatar*’ite nimi. Sellest on juttu peatükis “Türgid Kiievi-Venemaal ja Moskva riigis”.

Teine teema on türkide nomaadide Sise-Aasiast läände liikumise tagajärgede hindamine, mis toimus lainetena I aastatuhande lõpus. Haljand Udam mainib põgusalt, et “ajaloolased ei omista erilist tähtsust sedalaadi üldistustele”. Nii see on — uurijate armaada nokitseb detailide kallal, ja see on kahtlemata vajalik. Suuri üldistusi võetakse harva ette ja need rajanevad eelnevatel mikrouurimustel. Tähtis on ka ühe eraldivõetud küla ajalugu, nagu näiteks aastatepikkuse vaatluse tulemusel valminud ornitoloogia väitekirj “Väikese lehelinnu esimene munemine”.

Tunnustan mitut raamatus sisalduvat suurt üldistust, mis toetuvad soliidsele ainesetundmisele. Tõime ühe sellise üldistuse ära ka tagakaanel:

[- -] türgi hõimude tungimine Läände on viimase aastatuhande vältel olnud üks olulisemaid maailma ajalugu kujundanud tegureid.

See on kokkuvõtlikult ka raamatu kirjutamise *raison d’être*.

Tabav on autori tähelepanek (peatükis “Osmanid vallutavad Konstantinoopoli”), et meile omane eurotsentrislik teadvus asetab Bütsantsi minevi-

kus (ja Türgi olevikus) mingisse vaakumisse Lääne ja Ida vahel, nägemata selles Euraasia mandri südamaad ja keskpaika, adumata selle tähtsust. Me ei suudaks siin ilmselt tõesti leppida sellega, et oleme “oikumeeni pelk ääre-ala”.

Kui tuhandeaastane Ida-Rooma (Rumi) riik oli langenud, siis hakkasid kaks nooremat riiki ennast selle järglaseks pidama — üks arvas end olevat pärinud Bütsantsi keha (maa) ja teine selle hinge (õigeusu). Võidukas padišahh Mehmet II Fatih, kelle portree kaunistab raamatu kaant, pidas ennast nüüdsest Rooma keisriks ja kogu oikumeeni isandaks. Ka Moskva suurvürstid võtsid Ivan IV alates endale ts(ees)ari tiitli. Venelased püüdsid aegade jooksul vallutada (“vabastada”) Konstantinoopolit ja Väinu, mis neile ei olnud küll kunagi kuulunud, pidades ennast Bütsantsi järglaseks ja viimaseks kristlikuks impeeriumiks.

See on olnud kõikide hilisemate Vene-Türgi sõdade mütoloogiline sisu.²²

Täpne määratlus.

Ja veel üks väga oluline järeldus, mis võib ridade vahel märkamatuks jääda (peatükis “Osmanite suurriigi aeg”):

Kuulnud Martin Lutheri algatatud võitlusest katoliikliku impeeriumi vastu, nägi Süleyman temas oma liitlast. Võib arvata, et just Karl V seotus võitlusega türklaste vastu ei lubanud tal vajaliku karmusega kohelda skismaatikut Lutherit, mistõttu 16. sajand muutus saatuslikult pöördeliseks kogu maailma ajaloos.²³

Mida tähendas reformatsiooni võit ka Eesti saatusele, meie rahvale ja kultuurile, peaks iga koolis käinud inimene teadma, rääkimata tähendusest kogu Euroopale.

Otto von Habsburg sellist seost oma kuulsale esivanemale pühendatud teoses *Karl V (1500–1558): Euroopa keiser*²⁴ ei näe. Keiser uskus, et talle on antud kroon “ristirahvale rahu kindlustamiseks, et kõik riigid ühineksid ristiusu suurima hüvangu nimel võitluseks türklaste vastu”. Selles ühine-mises jäi võitlus usupuhastusega tagaplaanile.

* * *

²²*Ibid.*, lk 115.

²³*Ibid.*, lk 121.

²⁴Otto von Habsburg. *Karl V (1500–1558): Euroopa keiser*. Saksa keelest tõlkinud Andreas Arduus. Tallinn: Kunst, 2003.

148 H. UDAMI KUJUNEMINE ORIENTALISTIKS JA TEMA TÜRGI-RAAMAT

Üks tõsisemaid küsimusi Türgi uuemas ajaloos, keisririigi lõpu eel, noortürklaste triumviraadi võimu ajal ja keset sõjasündmusi, on 1915. aastal läbi viidud armeenlaste massiline küüditamine ja tapmine. See tollaste võimude kuritegu, mille ajendiks oli “sisevaenlase” elimineerimine tagalas, ainult kiirendas riigi agooniat. Üks tegelikke põhjusi, mille tõttu langes ohvriks Armeenia elanikkond, oli lääneriikide jäme sekkumine Türgi riigi asjadesse kogu 19. sajandi kestel, soov see riik tükeldada ja jagada, mis lõpuks teatud mõttes ka õnnestus. Tsaari-Venemaa varjamatu eesmärk oli Väina- ja Konstantinoopoli vallutamine, mille isehakanud pärijaks Bütsantsilt ennast loeti. 1880. aastatel süvenes Vene õnnestustöö Ida-Anatoolia vilajetid, kus kasutati laialdaselt ära kristlikku elanikkonda, eriti intensiivistus niisugune tegevus ilmasõja ajal, mis asetas selle elanikkonna erilise löögi alla. Sellest küünilisest poliitikast ja seega Vene kaasvastutusest Armeenia tragöödiast on viimastel aastatel kirjutatud ka armeenia ajaloolased.

Viimastel aastakümnetel on see õnnestustegevus ajaloolaste poolt ka dokumenteeritud — mitmekümnes köites on avaldatud vastavaid ürikuid (kohalike võimude raportid, kohtuasjad), vasakul leheküljel kalligraafilise käsikirja faksiimile, paremal — osmani teksti ladina transkriptsioon, osmani teksti tõlge türgi keelde ning tõlge inglise keelde.

Toimetajana arvan, et Armeenia tragöödiat on raamatus käsitletud küll lakooniliselt, aga kogu teksti mahtu silmas pidades proportsionaalselt muude teemadega (lõunaslaavlased, araablased, kreeklased) ja piisavalt. Raamatu autor ei jäta mainimata “Türgi nõrgestamisest huvitatud” suurriikide toetust armeenlaste liikumisele, seega omakasupüüdlikkusse sekkumist. Armeenlasi tabanud õnnetuse suurusest kõnelevad arvud ohvrite hulga kohta. Eestlased teavad seda hästi ja on sügavalt kaasa tundnud armeenia rahvale.

Türgi-raamatut retsenseerinud Toomas Schvakil on kahtlemata õigus, kui ta kirjutab, et mainitud teema “nõuab pikemat ja põhjalikumalt käsitlemist”.²⁵ See soovitus peaks aga olema adresseeritud nüüd juba hoopis teistele autoreile, jäägu nende ülesandeks uurida küsimuse eel- ja järellugu.

Haljand Udam on nimetanud asju nii, nagu õigeks pidas, järgimata mingit ametlikult soovitatud joont. Ja kui ta ei pruukinud sakramentaalset terminit “genotsiid”, siis (võin nüüd ainult oletada) valis ta juriidilise korrektuse ega kasutanud seda määratlust tagasiulatuvalt — genotsiidi definitsiooni sisaldav ja rahvusvahelise õiguse osaks saanud “Genotsiidi vältimise ja karistamise konventsioon” jõustus 12. jaanuaril 1951. Eesti Vabariik liitus selle konventsiooniga 19. jaanuaril 1992.

²⁵Toomas Schvak. Türgit ja türklasi avastamas. — Sirp, 2011, 16. det., lk 5.

ARTUR LAAST

149

* * *

Tartu ülikoolis omandatud geoloogia eriala, mis viis Haljandi kokku Idamaaga, eeldas ka head kartograafilist ettevalmistust, spetsiifiliste kaartide lugemist ja koostamist. Olles tutvunud Haljandi raamatu käsikirjaga türgi rahvaste minevikust, hämmastaski mind mahukas ajalookaartide kogu, mille ta oli enda jaoks kopeerinud väga erinevaist allikaist, et süveneda muistsete hõimude, rahvaste ja nende riiklike moodustiste keerukasse konfiguratsiooni, mis oli pidevas dünaamikas. See kogu moodustas tinglikult omaette väikese atlase, mis oli heaks abiliseks ka toimetajale. Hiljem, käsikirja ettevalmistamise käigus leidsime, et piisab viiest olulisemast, mille koostas elektrooniliselt Madis Udam.

* * *

1974. aasta jõulude ajal kirjutas Haljand mulle Eestist Kirgiisiasse:

Just enne Roerichit lugesin Sven Hedinit, Turkestani ja Tiibeti rändajat, [- - -] kainet idealisti. Seda suurt Maad, kus need kaks rändasid, enam ei ole; enam ei ole kaugusi ega avarusi. Skylabilt (vaatasin eile *National Geographic*'ut) on Turkestani mäeahelikud nagu peopeal, avarused on täis piiride okstraati ja patriotismist sigitatud salateenistuste kõikenägevaid-kõikekahtlustavaid silmi.

National Geographic oli tema lemmikajakiri, Tallinas Mündi tänava antikvariaadis pandi see komisjoni korras sisse ostetuna tema jaoks kõrvale. Ajakirja numbritega kaasneb tihti suurepärase voldikkaart. Kui ma 1990. aastal esmakordselt Jeruusalemma sõitsin, varustas Haljand mind ühe sellise detailse Püha Maa ja Al-Qudsi elik Jeruusalemma kaardiga. Haljandi unistus käia ise ära Palestiinas jäi ajalikus elus paraku täitumata. Kuid jääb lootus, et talle kui kristlasele saab osaks näha Taevast Jeruusalemma.

ARTUR LAAST (sünd. 1944), MA (Lähis- ja Kesk-Ida ajalugu), erudiplomaat.